

**AXBOROT MANIPULYATSIYASIGA TUSHMASLIK
KOMPETENSIYASINING SHAKLLANISHI: PSIXOLOGIK VA
PEDAGOGIK YONDASHUVLAR**

Barakayeva Nilufar Zubaydullo qizi,

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Bugungi raqamli axborotlashgan jamiyatda insonlar son-sanoqsiz axborot oqimiga duch kelmoqda. Afsuski, bu axborotlarning barchasi ishonchli yoki neytral bo'lmay, ulardan ko'pchiligi manipulyativ xususiyatga ega bo'lib, shaxs ongiga ongli yoki ongsiz ta'sir ko'rsatishga qaratilgan bo'ladi. Ayniqsa, yoshlar va axborot madaniyati yetarli darajada shakllanmagan shaxslar ushbu manipulyatsiyalarning asosiy nishoniga aylanishmoqda. Ushbu maqolada axborot manipulyatsiyasining psixologik mexanizmlari, uning individual va ijtimoiy ongga ta'siri, shuningdek, bu tahdidlarga qarshi turishda zarur bo'lgan axborotga nisbatan immunitet sifatida namoyon bo'ladigan axborot manipulyatsiyasiga tushmaslik kompetensiyasining mazmuni yoritiladi.

Kalit so'zlar: axborot manipulyatsiyasi, media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, axborot madaniyati, psixologik barqarorlik, axborot immuniteti, raqamli kompetensiya, pedagogik yondashuvlar, psixologik himoya, axborot tahlili.

Аннотация. В современном цифровом информационном обществе люди сталкиваются с бесчисленным потоком информации. К сожалению, не вся эта информация является достоверной или нейтральной, многие из них носят манипулятивный характер и направлены на сознательное или бессознательное воздействие на сознание человека. Особенно молодежь и лица с недостаточно сформированной информационной культурой становятся основными объектами этих манипуляций. В данной статье освещаются психологические механизмы информационной манипуляции, ее влияние на индивидуальное и общественное сознание, а также содержание компетенции не поддаваться информационной манипуляции, проявляющейся

как иммунитет к информации, необходимый для противодействия этим угрозам.

Ключевые слова: информационная манипуляция, медиаграмотность, критическое мышление, информационная культура, психологическая устойчивость, информационный иммунитет, цифровая компетентность, педагогические подходы, психологическая защита, анализ информации.

Abstract. *In today's digital information society, people are facing countless flows of information. Unfortunately, not all of this information is reliable or neutral; many of them are manipulative and aimed at consciously or unconsciously influencing the individual's consciousness. Especially young people and individuals with insufficiently formed information culture are becoming the main targets of these manipulations. This article highlights the psychological mechanisms of information manipulation, its impact on individual and social consciousness, as well as the content of the competence to avoid information manipulation, which manifests itself as immunity to information necessary to counter these threats.*

Keywords: *information manipulation, media literacy, critical thinking, information culture, psychological stability, information immunity, digital competence, pedagogical approaches, psychological defense, information analysis.*

Kirish. XXI asrda axborot texnologiyalarining tez sur'atlarda rivojlanishi insoniyat taraqqiyotiga mislsiz yutuqlar olib kelgan bo'lsa-da, bu jarayon bilan birga yangi xavf-xatarlar, xususan axborot manipulyatsiyasi kabi salbiy omillar ham jamiyat hayotiga chuqur kirib bormoqda. Bugungi kunda inson ongiga ta'sir o'tkazish, qaror qabul qilish jarayoniga bevosita yoki bilvosita aralashish maqsadida axborotdan mohirona foydalanilayotgani dolzarb muammolardan biriga aylangan. Ayniqsa, raqamli vositalar orqali tarqatilayotgan yolg'on, biryoqlama, manipulyativ axborotlar shaxsiyat, jamiyat va butun ijtimoiy ongga kuchli bosim o'tkazmoqda.

Shunday bir sharoitda axborotni faqat iste'mol qiluvchi emas, balki uni ongli, tanqidiy va mas'uliyatli tarzda tahlil qiluvchi shaxsni shakllantirish zamon talabi bo'lib bormoqda. Bunda insonda axborot manipulyatsiyasiga tushmaslik kompetensiyasining shakllanishi muhim rol o'ynaydi. Bu kompetensiya — shaxsning manipulyativ axborotni aniqlash, uni baholash, tahlil qilish va unga nisbatan ongli qaror qabul qilishga qodir bo'lishidir. Bunday kompetensiya faqat texnik bilimlar bilan emas, balki psixologik barqarorlik, tanqidiy fikrlash, axborot madaniyati, emotsional ong kabi ichki psixik ko'nikmalar bilan chambarchas bog'liqdir.

Mazkur maqolada axborot manipulyatsiyasining psixologik ildizlari va inson ongiga ta'sir qilish mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, bu tahdidlarga qarshi samarali kurashishda muhim bo'lgan axborotga nisbatan immunitetni shakllantirishda psixologik va pedagogik yondashuvlarning o'rni ilmiy asosda yoritiladi. Xususan, ta'lim tizimida media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, axborot filtrlash, emotsional o'zini nazorat qilish kabi ko'nikmalarni shakllantirish orqali yosh avlodni manipulyativ axborotlar ta'siridan himoya qilish mumkinligi asoslab beriladi.

Shu asosda maqolaning asosiy maqsadi — shaxsning axborot manipulyatsiyasiga nisbatan psixologik barqarorligini kuchaytirish va pedagogik vositalar orqali bu yo'nalishda samarali kompetensiyalarni shakllantirishga oid nazariy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

1. Axborot manipulyatsiyasi nima? Uning mohiyati va shakllari

Axborot manipulyatsiyasi — bu inson ongiga, emotsiyalariga yoki xulq-atvoriga ma'lum maqsadda ongli ravishda ta'sir ko'rsatish orqali, u o'zini erkin qaror qabul qilayotgan deb o'ylasa-da, aslida tashqi kuchlar tomonidan boshqarilayotgan jarayondir.

Asosiy shakllari:

- Yolg'on axborot — noto'g'ri, buzilgan yoki o'ylab chiqarilgan kontent.
- Kontekstdan uzilgan faktlar — haqiqat bo'lgan voqeani noto'g'ri talqin qilish.

- Tahrirlangan rasm/video — odamlarni aldashga qaratilgan vizual manipulyatsiyalar.

- Tugmalarni bosish (emotsional manipulyatsiya) — qoʻrquv, nafrat, gʻazab, umid kabi his-tuygʻularga urinish.

- Ma'lumotni yashirish yoki ortiqcha yuklash — foydalanuvchini chalgʻitish uchun kerakli axborotni koʻrishga toʻsqinlik qilish.

2. Psixologik yondashuvlar: Nega odamlar manipulyatsiyaga uchraydi?

Psixologik asoslar:

- Tanqidiy fikrlash koʻnikmasining sustligi;
- Emotsional beqarorlik yoki stress holatida qaror qabul qilish;
- Tayanch guruh fikriga bogʻlanish (konformizm);
- Ijtimoiy tarmoqlarga haddan tashqari bogʻliqlik;
- Kognitiv qisqa yoʻllar (heuristics) — odamlar murakkab axborotni tahlil qilmasdan tez va soddalashtirilgan qarorlar chiqarishga moyil.

Misol: yolgʻon xabar: “Falon vaksina bepushtlikka olib keladi”. Bu xabar ilmiy dalillarga asoslanmasa ham, odamlar qoʻrquvga asoslanib unga ishonadi. Chunki u ularning salomatligiga bevosita daxldor.

3. Pedagogik yondashuvlar: Bu kompetensiyani qanday shakllantirish mumkin?

Pedagogik nuqtai nazardan, axborot manipulyatsiyasiga qarshi turish kompetensiyasi quyidagi yoʻnalishlar orqali shakllantiriladi:

Muhim pedagogik vositalar:

- Media savodxonlik darslari — oʻquvchilarga axborotni tahlil qilish, fakt va fikrni ajratish koʻnikmasini berish.
- Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish — bahs-munozara, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, refleksiya asosida oʻrgatish.
- Raqamli gigiyena madaniyati — ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanish, axborotga “psixologik toʻsiq” qoʻyish.

- Empatiya va emotsional barqarorlikni rivojlantirish — manipulyatsiya asosan emotsiyalar orqali ishlaganligi sababli.

Dars shakllari:

- Rol o'ynash (simulyatsiya): manipulyatsiya holatlarini sahnalashtirish va muhokama qilish;

- Trening mashg'ulotlari: "Axborotni tekshir", "Faktmi yoki fikrmi?" kabi interaktiv metodlar;

- Media tanqid darslari: reklama, blogpost, video kontentni tanqidiy tahlil qilish.

4. Amaliy tavsiyalar

a) O'quvchilarga quyidagi savollarni o'rgating:

- Bu axborot qayerdan kelgan?
- Muallifi kim? Uning maqsadi nima?
- Bu faktmi yoki shaxsiy fikrmi?
- Menda qanday his-tuyg'ular paydo bo'ldi? Nima uchun?

b) O'qituvchilar uchun:

- Har qanday darsda axborotni tanqidiy o'rganish elementlarini kiriting.
- Darslarda soxta yangiliklar misollarini muhokama qiling.
- Ijtimoiy tarmoqlarni foydali va xavfli tomonlarini farqlatib bering.

c) Ota-onalar uchun:

- Farzandlar bilan ijtimoiy tarmoqdan foydalanish tartibini kelishib oling.
- Internetda ko'rgan har bir axborotga ishonmaslik kerakligini tushuntiring.

5. Ilmiy yondashuvlar va mualliflar (manbalar uchun kerak bo'ladi)

- D. Kahneman – "System 1 va System 2" qaror qabul qilish mexanizmlari haqida.

- R. Cialdini – "Influence" asarida psixologik ta'sir ko'rsatish usullari tahlil qilingan.

- Neil Postman – media madaniyati va manipulyativ axborot haqida g'oyalari.

➤ Howard Rheingold – “Media literacy” va tanqidiy fikrlash kompetensiyasi bo'yicha tadqiqotchi.

Axborot manipulyatsiyasiga tushmaslik — bu o'z-o'zini himoya qilishning zamonaviy ko'rinishidir. Shaxsda bu kompetensiyani shakllantirish psixologik barqarorlik va tanqidiy fikrlash orqali amalga oshiriladi.

Pedagogik tizim bu yo'nalishda o'quvchilarga nafaqat bilim, balki ongli qaror qabul qilish, emotsiyalarini boshqarish, axborotni tanlab olish kabi ko'nikmalarni ham berishi lozim. Raqamli savodxonlik, media madaniyat, va axborot madaniyati — hozirgi davrda har bir inson uchun zarur kompetensiyadir.

Axborot manipulyatsiyasi va uning ijtimoiy xavfliligi

Axborot manipulyatsiyasi — insonning fikriga, qaroriga, xulq-atvoriga ta'sir o'tkazish orqali uni ongli ravishda boshqarishdir. Bugungi kunda u nafaqat siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda, balki maishiy va shaxslararo kommunikatsiyalarda ham keng tarqalgan.

Asosiy xavflari:

- Shaxsning axborotga nisbatan isbotlanmagan ishonchi ortadi;
- Ijtimoiy manipulyatsiya: omma biror noto'g'ri g'oya yoki harakat ortidan ergashadi;
- Qaror qabul qilish sifati pasayadi;
- Emotsional notinchlik, stress va salbiy psixik holatlar yuzaga keladi;
- Yolg'on yoki manipulyativ axborotlar orqali ijtimoiy parokandalik kuchayadi (masalan: vahima, ijtimoiy qo'rquv, ijtimoiy tarmoqlarda tajovuz va kiberbulling).

Psixologik mexanizmlar: Nima uchun insonlar manipulyatsiyaga uchraydi?

A.Kognitiv buzilishlar:

- Tastiqlovchi xatolik: Inson o'z qarashlariga mos keladigan axborotni tezroq qabul qiladi.
- Avtoritetga ishonish: Mashhur insonlar tomonidan berilgan axborotlar ko'pincha asoslanmagan bo'lsa ham, to'g'ri deb qabul qilinadi.

○ Emotsional fikrlash: Duyg'ular ta'sirida qarorlar qabul qilinadi, mantiqiy fikrlash chetlab o'tiladi.

B. Psixologik zaiflik:

Stress holatida odamlar xavfsizlik va tasalli beruvchi axborotga ishonishga moyil bo'ladi.

Odamlar ko'pincha "jamo" fikriga ergashishni afzal ko'rishadi (ijtimoiy konformizm). Axborotga nisbatan immunitetni shakllantirish bosqichlari (model)

1. Axborotga duch kelish
2. Tahlil qilish savollarini qo'yish
3. Emotsiyalarni anglash va nazorat qilish
4. Manba ishonchliligini aniqlash
5. Axborotni baholash (faktmi yoki fikrmi?)
6. Reaktsiyani tanlash (yo tarqatish, yo rad etish, yo qayta tahlil qilish)

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, axborot manipulyatsiyasiga qarshi turishning eng samarali yo'li — bu shaxsda ongli, tanqidiy, emotsional va axborot jihatdan barqaror kompetensiyalarni shakllantirishdir. Bunday kompetensiya nafaqat axborotni baholash va tahlil qilish, balki axborot oqimi qarshisida psixologik jihatdan o'zini mustahkam tutish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

Psixologik yondashuvlar asosida bu kompetensiya tanqidiy fikrlash, emotsional nazorat, axborotni filtrlay olish, ishonchli manbalarni farqlash kabi ichki kognitiv va emotsional ko'nikmalar orqali rivojlanadi. Pedagogik yondashuvda esa ushbu ko'nikmalarni shakllantirish uchun o'quv jarayoniga media savodxonlik, raqamli gigiyena, bahs-munozara, treninglar, amaliy mashg'ulotlar kabi faol o'qitish metodlarini integratsiya qilish talab etiladi.

Xulosa qilib aytganda, axborot manipulyatsiyasiga tushmaslik kompetensiyasi — bu bugungi kunda har bir inson uchun zarur bo'lgan axborot immunitetidir. Uni shakllantirish — nafaqat individual, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bois, ta'lim tizimi, psixologik xizmatlar va ommaviy axborot vositalari bu borada o'zaro hamkorlikda ishlashi muhim. Axborotga nisbatan tanqidiy, ongli va mas'uliyatli munosabat madaniyatini keng

miqyosda rivojlantirish jamiyatni axborot manipulyatsiyasidan himoya qilishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Zimbardo, F. (2007). Psixologiya ta'siri: Qanday qilib manipulyatsiya qurboni bo'lmaslik mumkin. Moskva: Eksmo.
2. Chaldini, R. (2021). Ta'sir psixologiyasi. Moskva: Alpina Publisher.
3. Bandura, A. (1997). O'z-o'zini samarali boshqarish: Maqsadga erishish psixologiyasi. Sankt-Peterburg: Evraziya.
4. Konovalova, V. V. (2020). Tanqidiy fikrlashni shakllantirish: metodlar va texnologiyalar. Moskva: Pedagogika.
5. ЮНЕСКО (UNESCO). (2018). Media va axborot savodxonligi: O'qituvchilar uchun o'quv dasturi. Parij: UNESCO Publishing.
7. (<https://www.unesco.org/en/media-information-literacy>)
6. Qodirova, M. (2021). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va media savodxonlik. Toshkent: TDPU nashriyoti.
7. Normurodov, S. (2023). Axborot manipulyatsiyalariga qarshi kurashda yoshlarning media kompetensiyasi. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari ilmiy jurnali, 2(1), 45–51.
8. Islomova, D. (2022). Axborot xurujlari va ularning psixologik ta'siri. O'zDJTU ilmiy-amaliy jurnali, 4(3), 60–65.